

Pilkhoffer Mónika

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet tagsága a dualizmus korában

A dualizmus időszaka mind mennyiségi, mind minőségi szempontból a magyar építészettörténet egyik fénykora. A polgári állam intézményhálózatának kialakulása, a gazdaság dinamikus fejlődése, a települések urbanizálódása, a városok tervszerű kiépítése hatalmas és sokszor addig ismeretlen feladatokat jelentettek a korszak építészei és mérnökei számára. Az építészettörténészek az általános stílustörténeti kérdések mellett eddig elsősorban az egyes életművek feltárására koncentráltak. Az utóbbi időben napvilágot látott monográfiákban ugyanakkor egyre nagyobb figyelem helyeződik az építészek közéleti szerepére, szakmai szervezetekben kifejtett munkásságára. A kutatók sokszor hivatkoznak a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet folyóirataiban a korszak építészetével kapcsolatosan megjelent írásokra, ám magával az egyesülettel behatóbban eddig senki sem foglalkozott. Ez a tanulmány ezt a hiányt igyekszik enyhíteni azért, hogy a technikusokat¹ összefogó egyesület dualizmus kori tagságát vizsgálja.

Annak ellenére, hogy az egyesületek társadalomtörténeti jelentősége vitathatatlan, történetének pedig gazdag nemzetközi – főleg angolszász – szakirodalmi van,² a téma kutatását számos tényező nehezíti. A dualizmus kori magyar egyesületek esetében a törvényi szabályozás elmaradása képletkennyé tette magát a fogalmat is,³ emellett hagyott némi teret a hatósági önkénynek.⁴ Nyugat-Európában a szalonok, klubok és kávéházi asztaltársaságok nyomán – már a 18. században – kialakuló egyesületi élet különböző formái Magyarországon a reformkorban jelentek meg. A társadalom polgárosodásának fokmérőjeként tekintett egyesületek tömeges alapítása a kiegyezés után vette kezdetét.⁵ Bár az egyesületek

¹ A tanulmányban következetesen a korabeli kifejezést használok a műszaki szakemberek összefoglaló megnevezéseként.

² Néhány fontosabb munka a teljesség igénye nélkül: Morris 1993; Taddei 1999; Morton–de Vries–Morris (eds) 2006.

³ A fogalom meghatározása a mai napig problematikus. Legpontosabban Bősze Sándor fogalmazta meg, hogy mit tekintünk egyesületnek. E szerint az egyesület „természetes és jogi személyek által, államigazgatási eljárás útján (hatóságilag) engedélyezett és ellenőrzött alapszabályban megfogalmazott gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális, szakmai és egyéb közös akarattal meghatározott célok megvalósítása érdekében, a nyilvánosság számára létrehozott – önkormányzattal, rögzített szervezeti felépítéssel és az önálló gazdálkodás jogával rendelkező – olyan társaság volt, amelynek tagjai megszabott tagdíjat fizettek”. Bősze 1997: 21.

⁴ Dobszay–Fónagy 2005: 432–434.

⁵ Bősze 1993: 77–80.

számbavételével és analízisével már a kortársak is megpróbálkoztak, a kutatók azóta is számos módszertani problémába ütköznek. Ezt jól érzékelteti például az, hogy a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletet a korabeli statisztikus a tudományos és irodalmi társulatok közé sorolta, Reisz László felosztása szerint az érdekképviseletet ellátó és (ön)segélyező körökhöz tartozik, Bösze Sándor megközelítésében pedig szakmai egyesületnek tekinthető.⁶

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet tagságára vonatkozóan a forrásadottságok két elemzés elvégzését tették lehetővé: egyrészt a teljes tagság 1867 és 1918 közötti alakulásának nyomon követését, másrészt – az 1914-es tagnévsor segítségével – az építészek egyesületen belüli arányának vizsgálatát. Az előbbi esetben a számszerű változásokon túl a tagság különböző típusainak, illetve a budapesti és a vidéki tagok arányának a tanulmányozása is lehetővé vált, az építészettel foglalkozó tagok kapcsán pedig a szakemberek képzettsége (építész, építőmester, építési vállalkozó, kőművesmester) is kirajzolódott. Reményeim szerint mindez hozzájárul nemcsak az egyesület tisztviselőiként is tevékenykedő, kiemelkedő fővárosi építészek munkásságának gazdagításához, hanem az építészek professzionizációjának a történetéhez is.

A MAGYAR MÉRNÖK- ÉS ÉPÍTÉSZ-EGYLET

A Magyar Mérnök-Egyesület megalakulásának időpontját mind a szakirodalom, mind maga az egyesület 1867-re keltezte. Bár az egylet törvényes működése valóban csak ekkor kezdődött, megalapítására – amit hosszabb szerveződés előzött meg – már 1866 elején sor került.⁷ Az alapítók valószínűleg osztrák mintát követtek, amikor egy társulatba tömörítették a mérnököket és az építészeket.⁸ Az alapszabályok szerint az egyesület célja a „technikai ügy” érdekeinek előmozdítása volt. Ennek pontokba szedett elemei között a kölcsönös megismerkedés, eszmecsere folytatása, az egyleti és szakmai kérdések megvitatása, könyvtár létrehozása, szaklap és szakmunkák kiadása, segélypénztár alapítása szerepelt.⁹ A tagok különböző szakosztályokban tevékenykedtek. 1868-ban hat szakosztályt hoztak létre: I. Út-, vasút és hídépítészet, II. Vízépítészet, III. Gépészet és gyáripár, IV. Földmérés és mezőgazdasági ipar, V. Bányászat, VI. Középítészet. 1871-ben az építészek kiválással fenyegetöztek, így a társaság a nevet Magyar Mérnök- és Építész-Egyletre változtatta, és még egy építészeti szakosztályt szerveztek. A köz- és a műépítészeti szakosztályok tagjai azonban mindig együtt ülészttek. Az új név nem annyira a tényleges erőviszonyokat, mint inkább azt az egyenrangú szerepet tükrözte, amire az önálló egyesületet alapítani anyagilag képtelen, a mérnököknél

⁶ Vargha (szerk.) 1880: XXXVII; Reisz 1988; Bösze 1987.

⁷ Lósy-Schmidt 1936: 110–111; Stier 1973.

⁸ Sisa 2013: 350.

⁹ MNL OL K 150 A Magyar Mérnök Egylet alapszabályai, 1867.

alacsonyabb társadalmi státuszú építészek vágytak.¹⁰ A vegyész-mérnöki szakosztály 1906. évi megalakulásával a szakosztályok száma nyolcra bővült.¹¹

Kezdetben az egyetemes üléseken tartott felolvasások voltak a jellemzőek, a szakosztályi munka csak az 1870-es évek második felétől kapott nagyobb lendületet. Az egylet tevékenysége idővel egyre sokrétűbbé vált: a technikusokat érintő kérdésekben feliratokat nyújtott be a magyar kormány tagjaihoz; tervpályázatokat hirdetett; tagjai alapítványokat hoztak létre, amelyekből pályadíjakkal, érmekkel jutalmazták az arra érdemeseket; szakmai előadásokat, kongresszusokat, kirándulásokat és külföldi tanulmányutakat szervezett; munkadíjtáblázatot alkotott; műszaki-művészeti kérdéseket vitatott meg; beszámolt a szakmai rendezvényekről és személyi hírekről, illetve tagjai építészeti tervpályázatok zsűrijében is közreműködtek. A vidéki tagsággal a kapcsolatot az egylet elsősorban a folyóiratai segítségével ápolta: a *Közlöny* 1867-től, a *Heti Értesítő* 1882–1910 között jelent meg. Az egyesületnek saját könyvtára, kéziratgyűjteménye, 1883-tól könyvkiadója, 1908-tól pedig minden igényt kielégítő székháza is volt a fővárosban.¹²

A TAGSÁG

Az egyesületnek kezdetben minden olyan „feddhetetlen jellemű” férfi tagja lehetett, aki valamelyik technikai tudománnyal foglalkozik vagy azokat kedveli. Az 1901. július 9-én jóváhagyott új alapszabály értelmében már csak szakemberek léphettek be az egyesületbe.¹³ A tagság típusa háromféle lehetett: alapító, rendes és tiszteleti tag.¹⁴ Az 1876-os alapszabály már ideiglenes, az 1907-es rendkívüli, az 1912-es pedig külföldi tiszteleti tagokat is számon tartott.¹⁵

Alapító tag az lehetett, aki az egyesület részére 200 forint fizetésére kötelezte magát. 1886 után ez az összeg 300 forintra emelkedett, és azt is rögzítették, hogy alapító taggá csak akkor lehet válni, ha az összeg befizetésre is kerül. 1913. január 1. után az volt jogosult erre a címre, aki rendes tagsága 10. évének betöltése előtt 1000 koronát befizetett. Ugyanez tíz év után 800, 20 év után 600, 30 év után 400, 35 évi tagság után 200 koronába került. Alapító tagok lehetek testületek, gyárak és cégek is, ha legalább 2000 koronát befizettek.¹⁶ A tiszteleti tagokat

¹⁰ Ferkai 2003: 135–136.

¹¹ A III. szakosztály neve időközben Gépészeti-, elektrotechnikai és gyáripari, a IV. szakosztályé Geodéziai, az ötödiké Bányászati és kohászati szakosztállyá változott.

¹² A székház a Reáltanoda utca 13–15. szám alatti épület volt.

¹³ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője* 1901. (10.) 161; uo. (33.) 342.

¹⁴ Az első tervezet szövegében még alapító, belső és külső tagok szerepeltek. Belső tagok alatt az egyesület székhelyén, külső tagok alatt a vidéken élőkert értették. *Pesti Napló* 1866. május 19. 1.

¹⁵ MNL OL K 150 *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet alapszabályai*, 1876, 1907, 1912; Bresztovszky (szerk.) 1913: 59–72.

¹⁶ Bresztovszky (szerk.) 1913: 60.

a közgyűlés választotta, és a címet a technikai ügy körül szerzett eredmények elismeréseképpen lehetett elnyerni.

Ha valaki az egyesület rendes tagjává kívánt válni, ezt írásban kellett kérvényeznie egy egyesületi tag ajánlásával és annak a szakosztálynak a megjelölésével, amelynek a munkájában részt kívánt venni. A saját kezűleg írt nyilatkozatot később formanyomtatvány váltotta fel. A jelentkezőnek öt egymást követő évre kellett elköteleződni. A rendes és az alapító tagokat a választmányi ülésen titkos szavazással választották, majd neveiket bejelentették a közgyűlésnek. A megválasztott tagok díszes oklevelet kaptak. Minden rendes tagnak joga volt ahhoz, hogy az egyesület helyiségeit és könyvtárát használja, a közgyűlésen javaslatot tegyen, szavazzon és válasszon, a választmányi ülések tárgyalásában részt vegyen és indítványokat tegyen. A rendes tag a szaküléseken tanácskozó, a saját szakosztályában szavazó, választó és választható joggal bírt. Tisztviselőnek minden tag megválasztható volt. Mindenki hozhatott az egyesületbe egy vendéget, aki a helyiségeket és a szaküléseket egy hónapig látogathatta. Aki az öt év elteltével ki akart lépni az egyesületből, annak ezt oklevele visszaküldése mellett írásban kellett jeleznie.

Ideiglenes tag az a külföldi személy volt, aki magyarországi tartózkodásának az ideje alatt az egyesület tevékenységébe bekapcsolódott. Rendkívüli tagok azok a fiatal, főiskolai tanulmányaikat három éven belül végzett kartársak lehetnek, akik műszaki tudományokkal vagy gyakorlattal foglalkoztak, és három évi tagságra kötelezték magukat. Bár az alapszabály nem felsőfokú tanulmányokat említ, valószínű, hogy rendkívüli tag nem csak Selmezbányán (mint egyetlen műszaki főiskolán) végzett szakember lehetett.¹⁷ A külföldi tiszteleti tagok azok az idegen állampolgárok voltak, akiket a belügyminiszter jóváhagyásával az egyesület ezzel a címmel felruházott.¹⁸

A dualizmus időszaka alatt mindössze 23 szaktársat választottak tiszteleti taggá.¹⁹ Ebből 1914-ben kilencen éltek.²⁰ A tiszteleti tagok között a mérnökök száma 14 volt, vagyis több mint duplája az építészekének (6). Ezenkívül egy festőművészt, illetve két minisztériumi szakembert is találunk a tiszteleti tagok között. A 295 alapító tagból 1914-ben 123 volt az élők sorában. A 400, majd később 600 koronának megfelelő összegnél nagyobb értékű alapítványt 17-en tettek.²¹ Az 1914-es tagnévsor szerint 43 fő 1867 óta tagja volt az egyesületnek.

¹⁷ A Magyar Királyi Bányászati és Erdészeti Akadémia neve 1904-ben változott Magyar Királyi Bányászati és Erdészeti Főiskolára. Németh 1999: 141.

¹⁸ Bresztovszky (szerk.) 1913: 60.

¹⁹ Schilling (szerk.) 1914: 76–78.

²⁰ Id. Szily Kálmán, Tolnay Lajos, Czekelius Aurél, Kherndl Antal, Neý Béla, Hauszmann Alajos, Kvassay Jenő, Schulek Frigyes, Pompéry Elemér. Az elhunyt tiszteleti tagok Mikó Imre, Possenti Károly, Stoczek József, Ybl Miklós, Hieronymi Károly, Teophil Hansen, Hollán Ernő, Kruspér István, Lotz Károly, Mechwart András, Fábíán János, Czigler Győző, Liphay Sándor, Ambrozovics Béla voltak.

²¹ Gerster Béla 1000, Nagy Dezső 1000, Neý Béla 1500, Ohrenstein Henrik báró 2000, Tolnay Lajos 1600, a Trieszti Ált. Biztosító Társulat 2000 korona értékben. Az elhunyt alapító tagok

Közülük 5 fő alapító és egyben tiszteleti, 12 alapító és 26 rendes tag volt.²² A főiskolai tanulmányaikat három éven belül befejezett rendkívüli tagok száma 1914-ben 49 volt.

A Budapesten kívül élő 1695 tag közül 1914-ben 84 külföldön tartózkodott. Ebből 39 fő az Osztrák–Magyar Monarchia Lajtán túli területein lakott. Tizennyolcan Bécsben éltek, de volt tagja az egyesületnek Morvaországban, Galíciában, Boszniaiban, Hercegovinában, Dalmáciában, különböző osztrák tartományokban, valamint Prágában és Pulán is. A Monarchia területén kívül élő tagok közül a legtöbben német városokban (Berlin, Drezda, Köln) működtek. A környező országok közül Romániát és Bulgáriát kell megemlítenünk. Párizsban és New Yorkban 4-4 tagja volt az egyesületnek. Ezen kívül Dánia, Oroszország, Olaszország, Törökország, Egyiptom és Uruguay területén is élt 1-1 egyesületi tag.²³ Mindez jól érzékelteti az egyesület jelentőségét.

A TAGSÁG VÁLTOZÁSA 1867–1918 KÖZÖTT

Az egyesület 1867-ben 755, 1914-ben 3753 tagot számlált, vagyis a dualizmus időszakában megötszörözte a létszámát.²⁴ Ez a növekedés számottevő fejlődésről tanúskodik. A tagság alakulásának dinamikáját a be- és kilépések, a tagok törlése és halálozása határozta meg. Az adatok elemzésekor megpróbálok arra is magyarázatot találni, milyen okai lehetnek a változásoknak. Némi bonyodalmat okoz, hogy 1898-tól 1908-ig, illetve 1913–1918 között az évkönyvekben, illetve a tiszti jelentésekben közölt adatok nem egyeznek meg. A számok között olykor 100 körüli eltérés is mutatkozik, bár az nem módosítja az adatokból kirajzolódó képet. A diagram készítésekor a tiszti jelentések adatait használtam fel, mert az egyesület is ezekkel a számokkal dolgozott (*1. ábra*).

Az 1866. augusztus 5–7-i alakuló közgyűlésen 250-en vettek részt. A létszám gyorsan növekedett az alapszabály jóváhagyásáig tartó átmeneti időszakban. 1866 végén az egylet 310, 1867. január 30-án 408 tagot számlált. Az egyesületbe való belépés szempontjából általában az egyéni csatlakozási szándék a döntő, ám Tóth Árpád a rekrutáció módja esetében felhívja a figyelmet a kapcsolatháló fontosságára is.²⁵ Erre jó példa, hogy Mojsisovits Vilmos gyulai Körös-szabályozási mérnök egymaga 43 új tagot gyűjtött az egyesületnek.²⁶ Az 1880-as évek elején Kerpely Antal miniszteri tanácsos játszott szerepet a létszám gyarapításában.

---

közül Ambrozovics Béla 1000, Csík József cementgyáros 2800, Fábian János 1700, Gregersen Guillbrand 1000, Hieronymi Károly 1600, Hollán Ernő 2000, Kauser Lipót építész 2000, Lechner Lajos 2000, Mikó Imre miniszter 750, Saxlehner Árpád kereskedő 1200, Ybl Miklós 1000 koronát áldozott az egyesületre. Schilling (szerk.) 1914: 79–86.

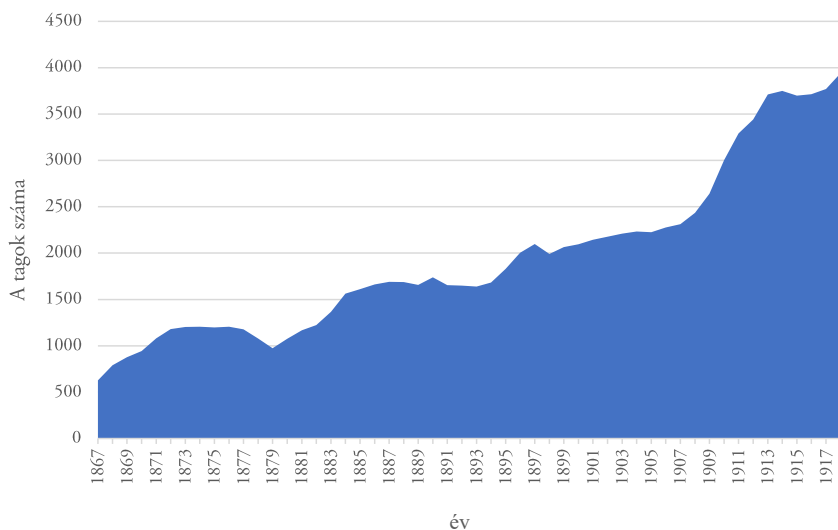
²² Schilling (szerk.) 1914: 87–88.

²³ Schilling (szerk.) 1914: 162.

²⁴ Szily (szerk.) 1868; Schilling (szerk.) 1914.

²⁵ Tóth Á. 2020: 668–670.

²⁶ Lósy-Schmidt 1927: 282.

1. ábra. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet tagságának alakulása 1867–1918

Forrás: Tiszti jelentések 1867–1918. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* és *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője* számai.

Felszólítására ugyanis a hazai bányász és kohász szakemberek tömegesen léptek be az egyesületbe, többek között a selmecbányai akadémia teljes tanártestülete, valamint a hazai bányák és vasgyárak birtokosainak és tisztviselőinek jelentős része.²⁷

A tagok számának növekedése 1872-ig tartott, amikor először stagnálás, majd jelentős visszaesés következett be. A megtorpanás hátterében a belépő tagok számának a csökkenése állt. Ez összefüggésben lehetett azzal, hogy 1870-ben fel-emelték a tagdíjakat. Ezt a *Közlöny* kiadásához szükséges költségek biztosítása tette szükségessé, mivel a létszám növekedése ellenére a lapot egyre kevesebben vásárolták.²⁸ A kéthavonta megjelenő *Közlöny* ára egy évre az egyesület tagjainak 5 forintba, a külsősöknek 8 forintba került, egy szám bolti ára 1 forint 50 krajcár volt.²⁹ A pest-budai tagok kezdetben évente 12, a vidékiek 6 forint tagdíjat fizettek.³⁰ Ezt 1870-ben 18, illetve 12 forintra emelték fel, de cserébe a lapot, amely immár havi rendszerességgel jelent meg, minden tagnak ingyen küldték meg. Azok a tagok, akik az egyesületbe 1870. február 20. előtt léptek be, és a *Közlönyt* nem kérték, továbbra is az eredeti tagdíjat fizethették.³¹ A tagdíj összege

²⁷ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 1881. (3.) 271–272.

²⁸ Míg 1867-ben 790 egyleti tag közül 425-en rendelték meg a *Közlönyt*, addig 1868-ban – annak ellenére, hogy a tagok száma 877-re nőtt – az előfizetők száma 367-re csökkent.

²⁹ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője* 1896. (16.) 85–86.

³⁰ MNL OL K 150 A Magyar Mérnök Egylet alapszabályai, 1867.

³¹ MNL OL K 150 A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1870. február 20–21-i közgyűlésének jegyzőkönyve.

– összehasonlítva az 1878-ban összeírt budapesti egyletek tagdíjaival³² – meglehetősen magasnak mondható. A hiányos adatsor ellenére is úgy tűnik, hogy a néhány forintos évi tagdíj volt a jellemző. Persze a 276 egyesületnek csak kisebb hányada volt országos hatókörű. 10 forintnál magasabb összeget csupán 36 egyesületben, vagyis a budapesti társaságok 13%-ában kellett fizetni. Bár Bősze Sándor szerint az egyesületi tagok jogai a tagdíj mértékétől függtek,³³ a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet fővárosi és vidéki tagjai esetében nem igazolható, hogy volt ilyen különbség. Az 1878-as statisztika szerint amúgy sem volt gyakori, hogy egy egyesület tagjai eltérő összeget fizessenek.

A tagság megfogyatkozásában szerepet játszhatott az 1873-ban kirobbant gazdasági válság is, ami minden bizonnyal szűkítette azoknak a körét, akik a nehéz helyzetben is megengedhették maguknak a tagdíj fizetését,³⁴ ráadásul a válság nem csak az építőipart érintette súlyosan és elhúzódóan, de az 1873-ban hitelből épült első székház az egész egyesületet nehéz anyagi helyzetbe sodorta.³⁵ A székházépítés kudarca nem volt egyedi eset a korszakban, és tipikus példája volt annak, amikor egy egyesület idő előtt, és nem a természetes fejlődés eredményeképpen vállalkozott rá.³⁶

A tagok számának apadását illetően a mélypontot 1878–1879 hozta el, amikor több mint 100 fővel csökkent évente a tagság. A tömeges kilépéstől való félelem 1872-ben merült fel először, amikor lejárt az egyesület alapításakor belépők által aláírt 5 év, ráadásul – ahogy arról már korábban szó volt – a tagdíjat is felemelték. Ennek ellenére 1873-ig mindössze ötvenen jelentették be távozási szándékukat, ami a kilépésre jogosultak 5,5%-át jelentette.³⁷ A létszám nagyarányú fogyását nem az önként távozók, hanem a törölt tagok okozták. A kezdetektől problémát okozott ugyanis a tagdíjak fizetésének elmaradása. Sokan évekre visszamenően tartoztak az egyletnek. 1872-ben a tagok több mint fele nem, vagy csak részben felelt meg a tagdíjfizetési kötelezettségének az év végéig. A hátralék a hatévi illetmény több mint 20%-át képezte.³⁸ A választmány mindent megtett annak érdekében, hogy az adósságok befizetésre kerüljenek, többszöri felszólítást követően utánvételt igyekeztek az elmaradt tagdíjakat beszedni. Mivel ez sem vezetett eredményre, ezért elhatározták, hogy azokat a tagokat, akiknek nincs kötelező tagsági nyilatkozatuk és tagdíjat soha sem fizettek, a tagok sorából törölni fogják.

³² Vargha (szerk.) 1880: 362–395.

³³ Bősze 1993: 70.

³⁴ Eöry 2004: 62.

³⁵ A Csillag utca 25. szám alatt Neß Béla tervei alapján emelt háromemeletes bérház több mint 138 000 forintba került, amit az egyesület szinte teljes mértékben hitelből finanszírozott. Az 1873-as gazdasági válság következtében azonban a bérleti díjak a felére csökkentek, az ingatlanok kiadhatatlanokká váltak. A hitel törlesztését egyre kevésbé fedezte az épület kiadásából befolyó bérjövdelem. A hitel konvertálásával 1880-ban sikerült elérni, hogy kivárvák, amíg a gazdasági helyzet stabilizálódásával az egyleti ház visszanyeri korábbi értékét. A Lónyay utca – Gönczy Pál utca sarkán ma is álló épületet 1894-ben 80 000 forintért adták el. Pilkhoffer 2022b.

³⁶ Eöry 2010.

³⁷ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 1873. (6–7.) 281.

³⁸ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 1873. (6–7.) 284.

A hátralékban levőkkel kapcsolatban 1876-ban az eddigieknél drasztikusabb fellépést szavazott meg a közgyűlés. Azokat, akiknek az ötévi ciklusuk lejárt és csak azt követően nem fizették a tagdíjat, először figyelmeztették, de ha erre nem reagáltak vagy tagadólag feleltek, akkor törölték őket. Azoknál, akiknél még nem telt el az öt év, de már három éve tartoztak az egyesületnek, a fizetési felszólítás sikertelensége esetén nemcsak a tagság elvesztését, de pert is kilátásba helyeztek. A hiány nagy részét azoknak az elmaradásai adták, akiknek a ciklusuk már lejárt, és a gond abból adódott, hogy sem a tagfelvételnél, sem a kilépésnél nem tartották be a szükséges formalitást. Az alapszabályok szerint ugyanis a kilépést írásban be kellett jelenteni, az oklevelet pedig visszaküldeni. Így azok, akik az oklevelüket nem küldték vissza, de kilépésüket sem jelentették be, még mindig tagként voltak nyilvántartva.³⁹ 1878-ban összegyűjtötték az összes belépési nyilatkozatot, és akinek nem volt, azt törölték a névsorból. Heinrich Gyula ügyvéd segítségével 76 tag ellen indítottak pert, amelyek nagy részében jogerős ítélet is született.⁴⁰

A statisztikai hivatal által 1878-ban készített összeírás lehetőséget teremt a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletnek a többi egyesülettel történő összehasonlítására. A tudományos egyesületekből mindössze 43 létezett ekkor Magyarországon, szemben Ausztria 269 ilyen típusú társulatával. Amíg azonban a Lajtán túl a partikularizmus, addig a hazai tudományos egyesületi életben a centralizáció volt a jellemző, vagyis a fővárosban működő társulatok országos hatáskörrel rendelkeztek.⁴¹ A tudományos egyletek összesen 16 967 tagot számláltak 1878-ban, és a legnagyobb vagyonnal bíró társulások közé tartoztak.⁴² A fővárosi egyesületek közt mind taglétszámát, mind vagyonát illetően előkelő helyet foglalt el a technikusok szakegylete. A kiadvány szerint a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletnek ekkor 984 tagja és 52 103 Ft vagyona volt.⁴³ Ezer fő körüli tagsággal 1878-ban a 276 budapesti egylet közül csak 22 rendelkezett, és 34-nek a vagyona volt több 50 000 forintnál.⁴⁴

Az egyesület létszáma 1880-tól újból növekedésnek indult. Kiemelkedő volt az 1883-as és 1884-es év; utóbbiban csaknem 200 új taggal gyarapodott az egyesület. Az új belépők nagy száma mellett ezekben az években viszonylag alacsony volt mind az elhunytak, mind a kilépettek száma. 1885-ben viszont az előző év negyedére esett vissza a létszámgyarapodás. Ebben szerepet játszhatott a felvételnél életbe léptetett szigorúbb eljárási rend. E szerint a titkos szavazás előtt „a fölveendőket elébb a választmányi ülésen csupán bejelentetnek, névsoruk a legközelebbi választmányi ülésig az ülésterem táblájára kifüggesztetik, hogy irántuk a választmány tagjainak kellőleg tájékozódni idejük és alkalmuk legyen”.⁴⁵

³⁹ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 1877. (5.) 203.

⁴⁰ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 1879. (4.) 465.

⁴¹ Vargha (szerk.) 1880: XXXVII.

⁴² Vargha (szerk.) 1880: 548.

⁴³ Vargha (szerk.) 1880: 378–379. Meg kell jegyeznünk, hogy ez a létszám csaknem 100 fővel több, mint amit az egyesület a saját lapjaiban és évkönyveiben közölt.

⁴⁴ Vargha (szerk.) 1880: 362–395.

⁴⁵ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője* 1885. (24.) 146.

Ettől kezdve egészen 1895-ig – a kisebb kilengésektől eltekintve – 1650 fő körül állandósult a taglétszám. 1894-től élénkült meg újból az érdeklődés az egyesület iránt, 1895-ben és 1896-ban az új tagok száma ismét a 200 főt közeliítette. 1896-ra a tagság száma meghaladta a 2000 főt.⁴⁶ Ehhez nyilván nagyban hozzájárult a millennium, amely egyrészt rengeteg építkezést és mérnöki feladatot indukált, másrészt az egyesület újabb fórumon kapott nyilvánosságot: magának a kiállításnak a szervezésében, a pavilonok és kapuk tervezésében, építésében is nagy szerepet játszott. Az év másik kiemelkedő eseménye az I. Magyar Országos Technikus Kongresszus volt, amit 1896. szeptember 6–8. között rendeztek meg 868 – köztük francia, olasz, osztrák, horvát és bosnyák – résztvevővel.⁴⁷

1896 után lassú növekedés figyelhető meg 1908-ig a tagok számában. Az új tagok száma továbbra is magas volt, évente általában 100–150 technikus kérte felvételét az egyesületbe, azonban ehhez magas veszteségek is tartoztak. Utóbbiaknál kezdetben a törölt tagok száma dominált. 1897-ben 105, 1898-ban 39 tagot húztak ki a tagnévsorból, aminek a háttérben ezúttal is a tagdíjtarozások álltak.⁴⁸ 1899-ben a halálozások száma volt kiugró: az általában 20 körüli halott helyett ekkor 40 tag távozott az élők sorából. Úgy tűnik, hogy az alapszabálynak a századfordulón bekövetkezett módosítása ugyanakkor egyik irányban sem eredményezett komolyabb változást. Nem érezte a hatását sem az, hogy 1901-től már csak szakmabeliek léphettek be az egyesületbe, mint ahogy az sem, hogy ettől kezdve szakképzett nők is tagok lehettek. Már önmagában az is meglepő, hogy ezen a pályán női munkaerővel találkozunk, de az is figyelemre méltó, hogy az egyesület megnyitotta előttük a kapuit. Bár a nők számára 1895-ben megnyílt a lehetőség néhány tudományterületen felsőfokú tanulmányok folytatására, a műegyetemre nem jelentkezhetek.⁴⁹ Építőmesteri vizsgát viszont tehettek. Az egyesület alapszabályainak módosítására azután került sor, hogy dr. Schuller Rezsőné, született Paulas Erika építőmester 1901-ben azzal a kéréssel fordult az egyesülethez, hogy annak tagja lehessen.⁵⁰ A 19. században a férfiak által uralt angol társasági élettel szemben a német egyesületekben olykor a nők is tagságot szerezhetek, és magyarországi egyesületet – például néhány kaszinót – is meg lehet említeni példaként arra, hogy nőket is befogadtak tagjaik közé.⁵¹ Természetesen attól azért nem kellett tartani, hogy a nők tömegesen kérik majd felvételüket a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletbe: 1914-ben a tagok közt egyetlen nő sem akadt.⁵²

1908-tól 1914-ig igen gyorsan növekedett a tagok száma: a legkiemelkedőbb évben, 1910-ben 362 fő lépett be. Még érdekesebb ez az eredmény annak

⁴⁶ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője* 1896. (9.) 43.

⁴⁷ Rosta 1997: 119.

⁴⁸ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője* 1897. (8.) 52.

⁴⁹ Vámos 1997: 39.

⁵⁰ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője* 1902. (11.) 121.

⁵¹ Morris 1993; Sobania 1996; Eőry 2016: 87.

⁵² Schilling (szerk.) 1914: 75–162.

fényében, hogy a 20. századra megnövekedett ezen a területen is az egyesületek száma. 1902-ben önálló építészegylet alakult, amely az építészek érdekvédelmi szervezeteként működött.⁵³ A Magyar Építőművészek Szövetsége az építészet technikai oldala helyett a művészi szempontot hangsúlyozta, és egyik fontos céljának az építészet beemelését tekintette a művészetek közé. Míg a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletben azon volt a hangsúly, ami a mérnöki és az építész szakmát összekötötte, a Magyar Építőművészek Szövetségében arra helyeződött, ami elválasztotta őket egymástól.⁵⁴ 1900-ban kezdte meg a működését az Országos Műszaki Egyesület, amely *Értesítő*, majd 1904-től *Műszaki Lap* címmel 1938-ig saját folyóiratot is kiadott. A Magánmérnökök Országos Szövetsége 1905-től működött, lapja *Közmunka* címmel jelent meg.⁵⁵ Már a századfordulón is tevékenykedett az Építők és Műszaki Rajzoló Országos Egyesülete, amely a nevét 1908-ban Magyar Építő- és Iparművészeti Rajzoló Országos Egyesületére változtatta.⁵⁶ 1897-ben alakult meg a Magyar Anyagvizsgálók Egyesülete, amely csak a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet, valamint a kohászati országos egyesület tagjait vette fel sorába.⁵⁷ Az építőipar szempontjainak képviselője az 1878-ban létrejött Országos Magyar Iparegyesület építés- és építésipari szakosztályában jelent meg. Ennek élén Steindl Imre állt, aki az iparosok tudásának bővítésén fáradozott.⁵⁸ 1891-ben Steindl körül szerveződött az Országházon dolgozó művészekből az a társaság, amely 1905-ben Alpár Ignác vezetésével Hazai Műpártoló Egyesület néven született újjá, de leginkább csak Steindl-céhnek hívták.⁵⁹ A szakmai szervezetek számának növekedését kompenzálta, hogy a legtöbb technikus több egyesületnek is tagja volt egyszerre.

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet létszámának növekedésében valószínűleg nagy szerepet játszott a műegyetemet végzett mérnökök számának gyarapodása. Az 1890-es években 940 főről 2090-re, vagyis több mint duplájára, 1900 és 1914 között 3255-re növekedett a mérnöki oklevelet szerzők száma.⁶⁰ Az 1908-tól tapasztalható kiemelkedő változás hátterében azonban leginkább a vidéki mérnökegyleteknek az anyaegyletbe történő beolvasztása állt, ami Hauszmann Alajos elnöklete alatt vette kezdetét.⁶¹ Az egylet 1906-ban módosított, majd a belügyminiszter által 1907-ben jóváhagyott alapszabályában esik szó először a vidéki osztályokról, amelyek létrehozása abból a felismerésből született, hogy rendezze az egyesület és a vidéki mérnök- és építész-egyletek, illetve társaskörök közti viszonyt. Az egységes technikustársadalom megteremtése szempontjából ugyanis fontosnak tartották, hogy a különféle szerveződések ne gyen-

⁵³ Baku–Csernus 2012: 113–134.

⁵⁴ Ferkai 2003: 136.

⁵⁵ Címjegyzék 1910: 462.

⁵⁶ *Építő Ipar* 1908. (50.) 476.

⁵⁷ *Építő Ipar* 1897. (25.) 171.

⁵⁸ Sisa 2013: 351.

⁵⁹ Sisa 2005: 22.

⁶⁰ Németh 1999: 140.

⁶¹ Gerle (szerk.) 2002: 30–31.

gítsék, hanem erősítsék a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletet. Vidéki osztály megalakítása ott volt lehetséges, ahol az egyesületnek legalább 15 rendes tagja volt. Rajtuk kívül az egyletnek lehettek olyan helyi tagjai, akik az anyaegyesülettel nem is álltak kapcsolatban. A vidéki osztályok elfogadták a budapesti egylet alapszabályait, de ügyrendjüket, vagyis működésük módját maguk állapíthatták meg. Az elnökön kívül tago(ka)t küldtek az egylet választmányába és az Egyleti Tanácsba. Üléseikről, programjaikról a *Közlöny* is beszámolt. Költségeik fedezésére az egyesület a rendes tagok tagdíjának 25%-át átengedte, míg a helyi tagoktól a vidéki osztály által megállapított tagdíjat szedtek be.⁶² Mindezek alapján megállapítható, hogy a vidéki osztályok működése ugyan nagyon hasonló volt az anyaegyletéhez, de csak laza kapcsolat volt köztük.

A világháború kitörése megakasztotta a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet fejlődését, de a számok alapján a háború nem okozott jelentős visszaesést, inkább csak stagnálást eredményezett. Értelemszerűen megnövekedett a halálozások száma, és magas volt a kilépett vagy törölt tagoké is. 1916-ban 110 halottat írtak össze, de meglepő módon sok volt az új tag is. 1918-ban már újból jelentősebb emelkedést mutatott a taglétszám.

A tagok számának alakulása mellett a források még egy mutató vizsgálatát tették lehetővé, de csak 1894 és 1914 között: a fővárosi és a vidéki tagok arányának alakulását.⁶³ E szerint a trend az 1890-es évek közepén fordult meg a budapesti tagok javára. Ha számszerű adatokkal nem is rendelkezünk az 1894 előtti időszakra vonatkozóan, az éves jelentésekből tudjuk, hogy azt megelőzően a vidéki tagok voltak többségben. 1895-ben már tízzel több fővárosi tagja (820) volt az egyesületnek, mint vidéki (810), és ettől kezdve a budapestiek végig megőrizték számbeli fölényüket. A fővárosi és vidéki tagok száma közti különbség 1905-ig csekély maradt, ám ezt követően jelentősebbé vált, köszönhetően annak, hogy a budapesti tagok száma jobban emelkedett a vidékiek számánál. 1914-ben már 409-cel több fővárosi, mint vidéki tagot számlált az egyesület.⁶⁴ Mindez azt is jelzi, hogy Budapest kiépülése, modern gyáripára és közlekedésének fejlődése nagyszámú technikusnak és műszaki hivatalnoknak biztosított megélhetést (2. ábra).

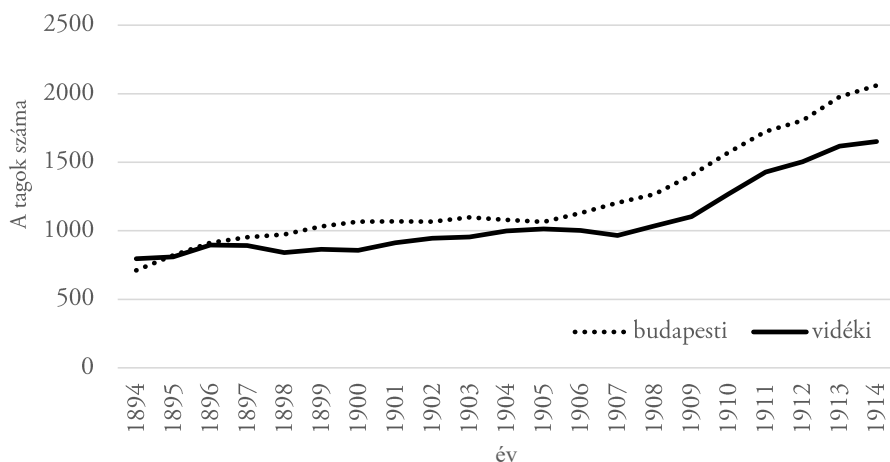
A vidéki tagok többsége a nagyobb városokban élt. A legtöbbet Szegeden találjuk, ahol 80 tagja volt az egyesületnek. A sorban következő városok Beluszky Pál városhierarchiája alapján a teljes értékű (Pozsony), illetve a részleges regionális centrumok (Nagyvárad, Temesvár) közé tartoznak, és utóbbiak a későbbi trianoni határral egybeeső éles fejlettségi választóvonal mentén fekszenek.⁶⁵ Mivel az állami beavatkozás meghatározó szerepet játszott a városhálózat „dualizmuskori

⁶² FSZEK BGY B 620/84. A *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet* 1907. évi alapszabálya.

⁶³ 1894 előtt erre nem tértek ki a titkári jelentésekben, 1914 után pedig nem tudták a pontos adatokat begyűjteni.

⁶⁴ Még nagyobb lenne a különbség, ha Budapest agglomerációjának adatait is a fővárosához számítanánk, hiszen az itt élő szakemberek is vélhetően a fővárosban dolgoztak.

⁶⁵ Ablonczy 2020: 213.

2. ábra. A budapesti és a vidéki tagság változása 1894–1914 között

Forrás: Tiszti jelentések 1867–1918. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye és A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője számai.*

kiépülése-átformálódása” tekintetében,⁶⁶ feltételezhető, hogy ezekben a városokban az ipar, a közlekedés és az infrastruktúra igényei mellett a technikusok nagy számához a különböző hivatalokban dolgozó műszakiak is hozzájárultak.⁶⁷ Stratégiai fontossága miatt a kiemelkedő 6. helyet foglalja el a sorban Fiume. Ezt nemcsak a város nagy gyárai (torpedógyár, Ganz-Danubius Hajógyár) és a közeli kőbánya, de Fiume – és azon belül a kikötő – kiépítésének állami támogatása is befolyásolta.⁶⁸ A város jelentőségét az is mutatja, hogy az egyesületi kirándulások alkalmával a legtöbbször ide látogattak el (1875, 1882, 1895, 1906).

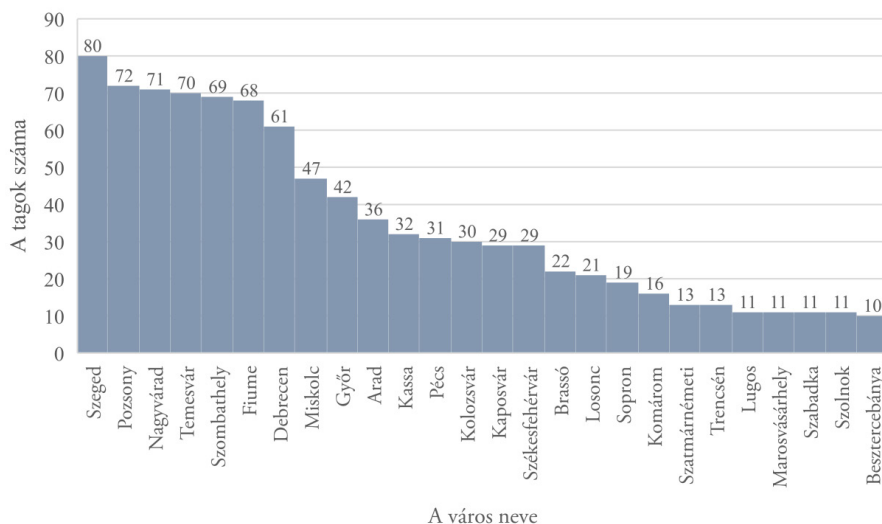
A legtöbb tagot számláló városok elsősorban a legmagasabb jogállással rendelkező törvényhatósági jogúak közül kerülnek ki. Kivételt képez ez alól Szombathely, ahol Éhen Gyula polgármester vezetésével – minden közművel, illetve korszerű tömegközlekedéssel rendelkező – reprezentatív, modern város épült ki.⁶⁹ A 30 egyesületi taggal rendelkező Kolozsvár után aztán egyre több rendezett tanácsú várossal találkozhatunk a sorban (Kaposvár, Brassó, Losonc, Trencsén, Lugos, Szolnok, Besztercebánya). A törvényhatósági jogú városok közül elsősorban a délvívidéken és az Alföldön fekvő településekről léptek be a legkevesebben az egyesületbe. Ezekben a városokban 10 fő alatt maradt a tagok száma (Zombor 8,

⁶⁶ Beluszky 1990: 99.

⁶⁷ Ezek közé tartozott például az államépítészeti, a kultúrmérnöki, a városi mérnöki hivatal és a kataszteri felmérési felügyelőség.

⁶⁸ Pelles–Zsigmond 2018: 31–82.

⁶⁹ Melega 2004.

3. ábra. A legtöbb tagot számláló vidéki városok 1914-ben

Forrás: Tiszti jelentések 1867–1918. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye és A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője számai.

Pancsova 6, Versec 6, Újvidék 5, Selmecbánya 5,⁷⁰ Hódmezővásárhely 4, Kecskemét 4, Baja 2).⁷¹

ÉPÍTÉSZETTEL FOGLALKOZÓ TAGOK

A továbbiakban az 1914-es tagnévsor segítségével az egyesületnek csak azt a részét vizsgálom, akik az építészet területén tevékenykedtek.⁷² Nemcsak a technikusok foglalkozása, de az építészeti szakma tagjainak képesítése és működési jogosultsága is többféle lehetett. A céhek megszűnése (1872) után az 1884-es ipartörvény az építészeti tevékenységet azon foglalkozások közé sorolta, amelyhez

⁷⁰ Ez az adat talán elírás, hiszen a Selmeci Bányászati és Erdészeti Akadémia révén sok technikus élt a városban.

⁷¹ Schilling (szerk.) 1914: 152–161.

⁷² Ennek megállapítása nem egyszerű a különböző hivatali pozícióban dolgozó szakemberek esetében. A belépési nyilatkozaton a képesítést és a foglalkozást is meg kellett adni, de mivel a jelentkezők ezt maguk töltötték ki, a válaszok rendkívül sokfélék vagy éppen hiányosak lehettek. Bár a köztisztviselők minősítéséről szóló 1883: 1. tc. 10. §-a pontosan meghatározta, hogy az állami szolgálat bármely ágazatában a műszaki teendők ellátásához mérnöki oklevél szükséges, bizonyos hivatali állásokat olykor építészek is betöltöttek. Azon tagok esetében, akik csak a foglalkozásukat adták meg, nem minden esetben volt eldönthető, milyen végzettséggel rendelkeztek, építészek vagy mérnökök voltak-e. Az adatbázisba csak olyan személyek kerültek be, akiknél ez egyértelműen megállapítható volt. Az 1883: 1. tc. a köztisztviselők minősítéséről. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=88300001.TV> – utolsó leoltás: 2022. május 23.

engedélyt kellett kiváltani.⁷³ Ennek feltételeit rendelet szabályozta.⁷⁴ Az építőiparban tevékenykedőknek négy csoportja létezett, úgy mint építész, építőmester, kőművesmester és építési vállalkozó. Az adatbázis 657 építésszel foglalkozó személyt, vagyis a teljes tagság 17,5%-át tartalmazza. A név mellett rögzítésre került, ha valakinek nemesi előneve vagy doktori fokozata volt, a tagság típusa, a belépés éve, a kitüntetések és más pozíciók (például műegyetemi oktatói tevékenység), valamint a lakcím. Utóbbi kapcsán nemcsak az volt megállapítható, hogy budapesti vagy vidéki-e az illető, hanem a fővárosiak esetében az is, hogy melyik kerületben élt.

1914-ben a tiszteleti tagok közül hárman voltak építészek: Hauszmann Alajos, Neÿ Béla és Schulek Frigyes. Ez azt jelenti, hogy a tiszteleti tagok egyharmada az építészek közül került ki. Hauszmann Alajos 1879–1881 között az egyesület igazgatója, 1906–1908 között elnöke volt. Utóbbi időszak egyik nagy eredménye a saját székház megteremtése volt. Neÿ Béla 1868-tól 1872-ig, Schulek Frigyes 1871-től 1879-ig a középítési szakosztály titkáráként, Neÿ 1904 és 1907 között a műépítési szakosztály elnökeként is ügködött. Schulek az egyesület vezetésében nem vállalt szerepet, de szakmai tekintélyét jelzi, hogy 1911. november 19-én az egyesület nagy ünnepség keretében ünnepelte meg a 70. születésnapját, ahol tizenkét laudáció hangzott el.⁷⁵ Neÿ 1882–1892 között titkár, 1898–1900 között alelnök volt, emellett 1882-től 1886-ig a *Közlönyt*, 1882-től 1893-ig a *Heti Értesítőt* szerkesztette.⁷⁶ Az egyesület oszlopos tagjának számító Neÿ Bélát az alapító elnök, Hollán Ernő emelte ki Ybl Miklós irodájából, és indította el a műszaki kar szervezésének útján.⁷⁷ Emellett szerepe volt a szakma gyakorlását szabályozó 1884. évi ipartörvény megfogalmazásában is.

A 123 élő alapító tagból 23 foglalkozott építésszettel. Közülük tizennégy volt építész, négy építési vállalkozó és öt építőmester. Stach Frigyes kivételével, aki Bécsben működött, az összes alapító tag a mai Budapest területén élt.⁷⁸ A 43 olyan tag közül, akik az alapítás óta, vagyis 47 éve tagjai voltak az egyesületnek, csak négy érkezett az építészet területéről: Hauszmann Alajos és Neÿ Béla építészek, valamint Perláti Márton és Rusz János építőmesterek. Mindannyian fővárosiak és alapító tagok is voltak egyben. A 657 fő közül heten rendelkeztek doktori fokozattal (Erős Sándor, Goll Elemér, Hüttl Dezső, Lipták Pál, Lux Kálmán, Neuschloss Kornél, Scheibner Richárd). Közülük egyedül a Pozsonyban élő Scheibner volt „vidéki”. Nem mindegyik tudományos fokozat született az épí-

⁷³ 1884: 17. tc. Ipartörvény. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=88400017.TV> – utolsó leoltés: 2022. május 23.

⁷⁴ A földmívelés-, ipar- és kereskedelemügyi m. kir. miniszternek 46 188. szám alatt valamennyi törvényhatósághoz intézett körrendelete az építőmesterségek gyakorlása tárgyában. Rendeletek tára 1884: 1632–1648.

⁷⁵ Farbakyné 2017: 14.

⁷⁶ Schilling (szerk.) 1914: 55–60.

⁷⁷ Déry 1993: 428.

⁷⁸ Egyikük Mátyásföldön, egy másik Újpesten lakott, amely települések ekkor még nem tartoztak közigazgatásilag a fővároshoz.

tészet területén, Erős Sándor például jogi doktorátussal rendelkezett. Építész-történetből elsőként Hüttl Dezső doktorált 1906-ban, Bernini munkásságáról írt értekezésével.⁷⁹ Az építész tagok közül huszonketten nemesi származásúak voltak; hárman pedig a rendkívüli tagok csoportjába tartoztak.⁸⁰

A tagok legnagyobb része, 74%-a (489 fő) építész volt 1914-ben. 35-en emellett kivitelezőként is tevékenykedtek: tízen építési vállalkozók, huszonöten építőmesterek is voltak. Ennek az volt az oka, hogy az építész szakmában az elmélet és a gyakorlat elvált egymástól. Ahhoz, hogy valaki ne csak tervezzen, de kivitelezőként is működhessen, a József Műegyetemen szerzett, vagy ott honosított építési oklevél mellé a szakmában eltöltött két éves gyakorlat igazolása, vagy az építőmesteri vizsga letétele kellett.⁸¹ Az egyesület építész tagjainak 79%-a Budapest mai közigazgatási területén élt.

Építőmester 116 tag volt, közülük 19 vállalkozó is volt egyben. Az építőmester korlátlan tervezői és kivitelezői joggal rendelkezett, minden építőipari munkát önállóan vállalhatott. Iparának gyakorlásához vizsgát kellett tennie. A vizsgára csak azok jelentkezhettek, akik középiskolai végzettséggel és három éves gyakorlattal rendelkeztek, valamint a meghatározott rajzokat és írásbeli dolgozatokat mellékeltek kérvényükhöz. A megmérettetés két részből állt: egy próbamunka elkészítéséből és szóbeli vizsgából.⁸² Az építőmesteri bizonyítvány megszerzését nehezítette, hogy a vizsgát csak Budapesten lehetett letenni, és nem kevés pénzbe, 80 forintba került. A vizsgára felkészítő iskola is csak a fővárosban működött: 1879 óta folyt hároméves kőműves-, kőfaragó- és ács-iparosképzés a Budapesti Állami Felsőipariskolában. Az építőmestereknek már csak kicsivel több, mint a fele (58%) élt Budapesten.

A harmadik nagy kategóriába, az építési vállalkozók csoportjába 44-en tartoztak. Hozzájuk adhatjuk még azt a 30 vállalkozót, akik építészek vagy építőmesterek is voltak egyben. Építési vállalkozó gyakorlatilag bárki lehetett, aki az építkezés vezetését szakképzett egyénre bízta. Az építési vállalkozóknak már csak 41%-a volt fővárosi. Ahogy haladunk az egyre alacsonyabb képzettségek felé, úgy növekszik a szakma gyakorlói között a vidékiek aránya. Ez könnyen érthető, mivel építész diplomát, építőmesteri vizsgát csak Budapesten lehetett szerezni, és a nagyobb, bonyolultabb feladatokból is a fővárosban akadt több.

A tagok közt két kőművesmestert is összeírtak. A kőműves-, kőfaragó- és ácsmestereknek középipartanodai bizonyítványt és háromévi gyakorlatot kellett igazolniuk. A hozzáértést vizsgával is lehetett bizonyítani, amely itt is

⁷⁹ Karácsony 2020: 21.

⁸⁰ Majorossy Gyula (Budapest), Makoldy József (Krakkó), Vadász Pál (Szabadka).

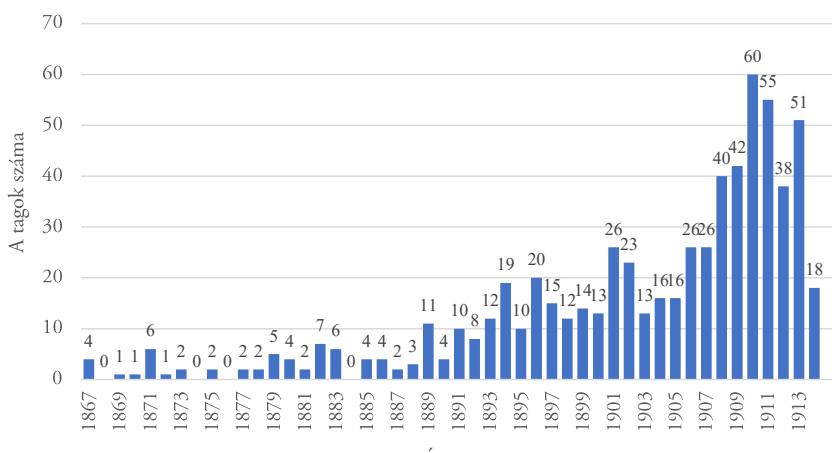
⁸¹ Rendeleték tára 1884: 1633.

⁸² A próbamunka vázlatát a bizottság előtt kellett megrajzolni, a kész tervek beadására három hét állt rendelkezésre. A szóbelin a jelöltek számtan- és mértantudásukról, műszaki és építész-történeti ismereteikről, az építési anyagok és szerkezetek alkalmazásáról, valamint az építésvezetés feladatairól adtak számot. A földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi m. kir. miniszternek 46 188. szám alatt valamennyi törvényhatósághoz intézett körrendelete az építőmesterségek gyakorlása tárgyában. Rendeleték tára 1884: 1632–1640.

próbamunkából és szóbeli részből tevődött össze, de egyszerűbb feladatokkal. A kőművesmesteri oklevél megszerzésére Budapesten kívül 19 városban nyílt lehetőség. Lényeges különbséget jelentett az építőmester és a kőművesmester hatásköre között, hogy utóbbi saját felelősségére csak egyszerű szerkezetű földszintes lakóházakat és gazdasági épületeket emelhetett.⁸³ Nem volt ugyanakkor különbség az építőmester és az építész tervezői-kivitelezői jogosultsága között, ami leértékelte az építész diplomát. Az egyik kőművesmester fővárosi, a másik szombathelyi volt.

A belépés időpontját vizsgálva megállapítható, hogy az építészek nagyobb számban az 1890-es évektől lettek tagjai az egyesületnek. Azt megelőzően egy-egy időpont emelkedik csak ki az évi 2-3 belépőt számláló átlagos évek közül, ilyen például az 1871-es, az 1882-es, és az 1889-es. A millennium előtti években meg-

4. ábra. Az építészettel foglalkozók száma a belépés időpontja szerint, 1914

Forrás: Schilling (szerk.) 1914: 89–151.

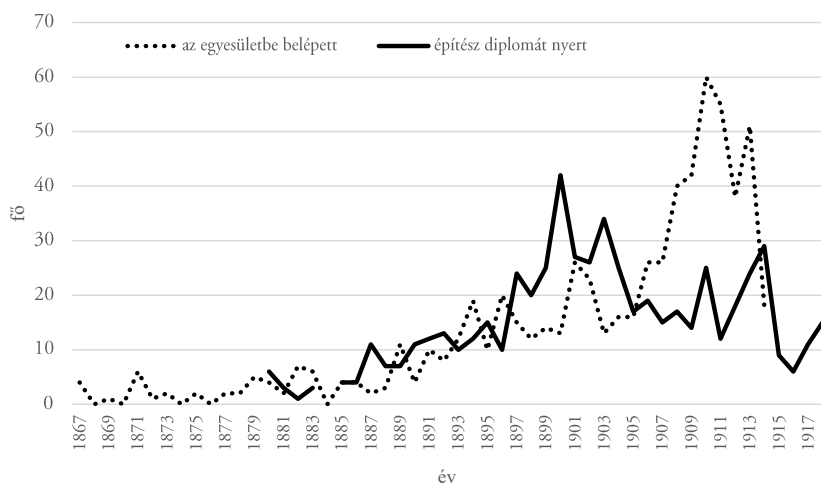
növekedett az érdeklődés az egyesület iránt, 1896 pedig az addigi legtöbb, húsz aláíró eredményezte. A teljes tagság esetében tapasztalt 1896 utáni visszaesés az építészek körében is érzékelhető, és minden bizonnyal összefüggésben áll a millennium után az építőipart sújtó komoly válsággal. A belépők száma 1908-ban ugrott meg újra, az ezt követő évek pedig a legmagasabb értékeket eredményezték. Az építészeknek csaknem a fele (304 fő) 1908 és 1914 között csatlakozott az egyesülethez. Az 1900 utáni tizenöt év alatt több mint kétszer annyian (463) léptek be az egyesületbe, mint az 1900-ig tartó 33 évben (193).⁸⁴

⁸³ A földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi m. kir. miniszternek 46 188. szám alatt valamennyi törvényhatósághoz intézett körrendelete az építőmesterségek gyakorlása tárgyában. Rendeletek tára 1884: 1640–1648.

⁸⁴ Egy tag belépésének az időpontja (1848) elírás.

Képzettségük alapján összevetve az új belépőket elmondható, hogy – az 1900-as év kivételével – minden évben több építész, mint mesterember lett az egyesület tagja. A belépések időpontja ugyanakkor nem korrelál a műegyetemen építész diplomát nyertek számával, legalábbis közvetlenül az adott évben végzetek száma nincs összefüggésben a belépők számának alakulásával.

1914-ben az építészettel foglalkozó tagok közül 467 volt budapesti (további 10 a mai Budapest területén élt), és mindössze 180-an laktak vidéken. Vagyis ennek a csoportnak mindössze 29%-a került ki vidéki városokból, míg az egész

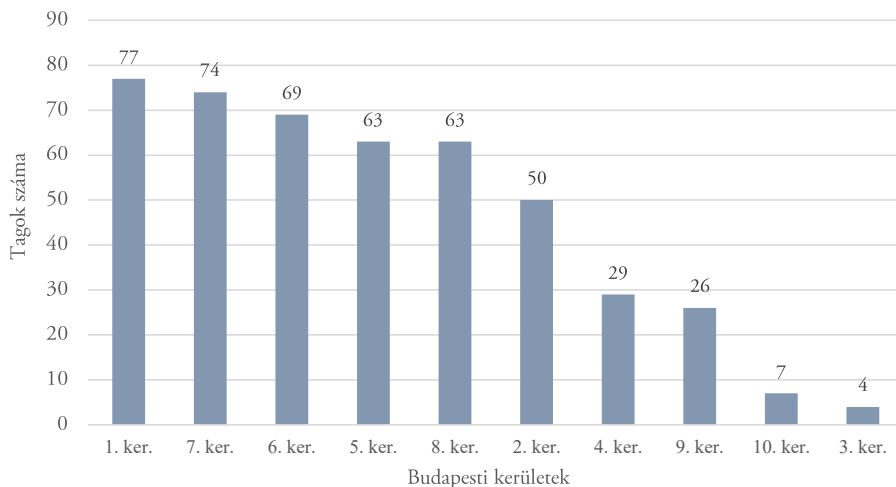
5. ábra. A József Műegyetemen építész diplomát nyertek száma (1872–1918) az építészettel foglalkozó tagoknak az egyesületbe lépésével összefüggésben

Forrás: Oklevéljegyzék 1929: 3–22.

tagság esetében a vidékiek aránya 45% volt. Ez az eltérés könnyen megmagyarázható azzal, hogy az ország legdinamikusabban fejlődő települése, gyakorlatilag az egyetlen metropolisszá váló város Budapest volt, ahol rengeteg építészeti feladat adódott a dualizmus időszakában az új, reprezentatív főváros kiépítése és annak a felzárkózási vágyának az eredményeként, amely a császárváros utolérését célozta.⁸⁵

A budapestiek közül legtöbben (77) az 1. kerületben éltek, amiben az is szerepet játszhatott, hogy ez a kerület volt az egyik legnagyobb, amely Buda nagy részét magába foglalta. 70 körüli volt az építészek száma a 7. és a 6. kerületben is. Az összes építészettel foglalkozó tag csaknem fele ebben a három kerületben élt. Budán, vagyis az első három kerületben mindössze a tagok 28%-a lakott. Nem véletlen, hogy az építészek nagyobb része inkább a pesti oldalt választotta, hiszen

⁸⁵ Hanák 1999: 34.

6. ábra. A Budapesten élő, építéssel foglalkozó tagok megoszlása kerületek szerint, 1914

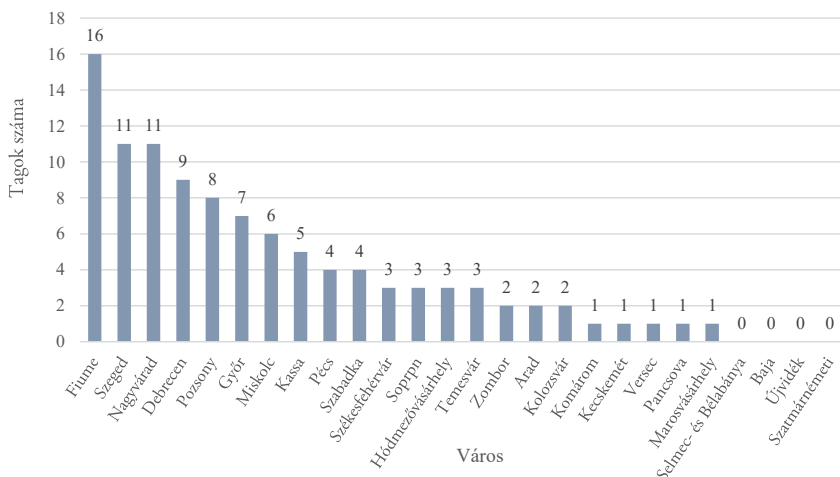
Forrás: Schilling (szerk.) 1914: 89–151.

miközben Buda a 19. század végére alvó kisvárossá lett, Pest számos megbízással kecsgetető, dinamikusan fejlődő részévé vált az egyesített fővárosnak.⁸⁶ A legkevésbé a 10. (7), illetve a 3. (4) kerületben éltek. Előbbi egy külvárosi rész (Kőbánya), utóbbi az óbudai terület volt.

A vidéki tagságnak több mint a fele (104) a törvényhatósági jogú városokból került ki. Az egyesület legtöbb vidéki építész tagja Fiumében élt (16), ezt Szeged (11), Nagyvárad (11) és Debrecen (9) követte. Ezekben a városokban vidéki osztályai is működtek már az egyesületnek, viszonylag magas létszámmal: Szegeden 80, Nagyváradon 71, Debrecenben 61 fős volt a teljes tagság. Ezt követően az ország észak-nyugati felében levő városokból kerül ki több tag: Pozsony (8), Győr (7), majd Miskolc (6) és Kassa (5) következett a sorban. Selmec- és Bélabányán, Baján, Újvidéken és Szatmárnémetiben nem volt egyetlen építész tagja sem az egyesületnek. Ezekben a városokban amúgy is alig találunk egyesületi tagokat. A rendezett tanácsú városok közül Szombathelyt (7) és Kaposvárt (6) kell kiemelni. Voltak építéssel foglalkozó tagjai az egyesületnek Bécsben (5), Zágrábban, Boszniában, Bulgáriában és Krakkóban is.

Az 1914-es tagnévsor alapján az egyesület létszámának csupán 17,5%-a működött az építészet területén, és a tisztviselők közt is inkább a mérnökök domináltak. Csekély számarányuk ellenére azonban az építészek az egyesület legaktívabb tagjai voltak. A legtöbb szakosztályi ülést kezdetektől ők tartották. Tizenegy egyesületi pályázat közül négy építészeti tárgyú volt, három pedig az egyesület minden tagja számára elérhető volt. A tagok szerepet játszottak az

⁸⁶ Gyáni 2008: 58.

7. ábra. A vidéken élő, építéssel foglalkozó tagok megoszlása a törvényhatósági jogú városokban, 1914

Forrás: Schilling (szerk.) 1914: 152–161.

önálló építészeti szakfolyóirat, *Az Építési Ipar* elindításában. Legnagyobb eredményeik között kell megemlíteni az általuk összeállított munkadíjtáblázatot, valamint az építészeti tervpályázatokat szabályozó, a kereskedelemügyi miniszter által 79 049. számon kiadott rendeletet.⁸⁷

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet vezetésében az építészek közül Czigler Győző (elnökként),⁸⁸ Hauszmann Alajos (elnökként és igazgatóként), Alpár Ignác, Hüttl Dezső, Ybl Miklós, Steindl Imre és Nagy Virgil (alelnökként), Neő Béla (titkárként és alelnökként), Fittler Kamill (titkárként) vette ki a részét. Rajtuk kívül a köz-, illetve a műépítési szakosztályok elnökei és titkárai áldoztak sok időt és energiát az egyesületi feladatokra.

A munka mellett az egyesület a társasági életnek, a közvetlen, baráti eszmecserének is teret biztosított. Minden évben rendeztek táncos családi estélyeket, a szakosztályi üléseket pedig társas vacsora követte. Egy ilyen összejövetelről Alpár Ignác monográfiája is megemlékezett.

„A Mérnök és Építész-Egylet hétfői vacsoráinak éppen olyan hű vendége, amelyen lelkes, agilis tagja az üléseknek. Néha megtörtént, hogy kevesen ültek asztalhoz. Alpár nem volt rest, visszament az emeletre, átkutatta az üléstermet, könyvtárt, olvasót és ahol egy épkezláb kollégát talált, kíméletlenül vitte magával a földszinti étterembe. Mert mennél nagyobb a társaság, annál nagyobb az étvágy, a jókedv, fokozódik és emelkedik a hangulat. És Alpár igen hálás gazda volt, mert ha sora [!] került, rendesen ő fizette a pezsgőt.”⁸⁹

⁸⁷ Pilkhoffer 2022a.

⁸⁸ Tóth E. 2021.

⁸⁹ Magyar 1935: 6.

év	elnök	alelnök	alelnök	igazgató	titkár/főtitkár (1907-től)	másodtitkár/titkár (1907-től)	könyvtárnok	kezelőtitkár és pénztárnok	év
1894	Czigler Győző	Robitzek Sándor	Miklós Ödön						1894
1895			Cserhádi Jenő						1895
1896		Ambrozovics Béla							1896
1897									1897
1898	Hieronymy Károly								1898
1899		Fábián János	Ney Béla	Landgráf János		Bresztovszky Béla, Becsey Antal			1899
1900	Czigler Győző		Zsigmondy Béla						1900
1901									1901
1902					Mihályfi József	Zboray János			1902
1903	Hieronymy Károly	Kovács S. Aladár	Röck István			Csányi Károly, Jendrassik Kornél	Zelovich Kornél	Füredi Nándor	1903
1904						Jendrassik Kornél			1904
1905		Alpár Ignác	Geduly Gyula	Pompéry Elemér	Zelovich Kornél	Szabó Gyula			1905
1906									1906
1907	Hauszmann Alajos	Cserhádi Jenő							1907
1908						Méhely Kálmán			1908
1909	Kájlínger Mihály		Berczik Gyula		Balla Pál			Braun Arnold	1909
1910									1910
1911		Zelovich Kornél			Bresztovszky Béla dr.	Havas Sándor Schilling Zoltán Tornallyay Zoltán	Jendrassik Kornél		1911
1912									1912
1913	Kovács Sebestyén Aladár	Markos György, Balla Pál	Nagy Virgil			Pilder Alfréd Halmi Gyula			1913
1914									1914
1915			Hüttl Dezső	Buday Béla	Schilling Zoltán				1915
1916	Kájlínger Mihály	Bíró Elek, Buday Béla				Pilder Alfréd Gombos Mihály			1916
1917		Buday Béla	Jász Dezső	Méhes Zoltán	Szabó Gusztáv	Gombos Mihály	Lósy-Schmidt Ede dr.		1917
1918						Becsuusz Károly ifj.			1918

*Az 1913. március 30-i közgyűlés után a pénztárnos megszűnt az egylet tiszviselője lenni

Forrás: Schilling (szerk.) 1914: 55–56.

2. táblázat

A Középítési Szakosztály tisztviselői

<i>év</i>	<i>elnök</i>	<i>titkár</i>	<i>év</i>
1867		Zofáhl Gusztáv	1867
1868	Ybl Miklós	Zofáhl Gusztáv, Neÿ Béla	1868
1869		Neÿ Béla	1869
1870			1870
1871	Ybl Miklós, Pucher József	Neÿ Béla, Schulek Frigyes	1871
1872			1872
1873			1873
1874		Schulek Frigyes	1874
1875			1875
1876			1876
1877			1877
1878		Schulek Frigyes, Czigler Győző	1878
1879			1879
1880		Czigler Győző	1880
1881			1881
1882		Czigler Győző, Kiss István	1882
1883			1883
1884	Pucher József		1884
1885		Kiss István	1885
1886			1886
1887			1887
1888			1888
1889		Kiss István, Nagy Virgil	1889
1890			1890
1891		Nagy Virgil	1891
1892			1892
1893			1893
1894		Nagy Virgil, Sándy Gyula	1894
1895		Sándy Gyula, Payr Lajos	1895
1896			1896
1897		Payr Lajos	1897
1898	Pucher József, Ámon József	Payr Lajos, Schoditsch Lajos	1898
1899			1899
1900			1900
1901	Ámon József	Schoditsch Lajos	1901
1902			1902
1903			1903
1904	Ámon József, Pucher István	Schoditsch Lajos, Kabdebó Gyula	1904
1905		Kabdebó Gyula	1905
1906	Pucher István	Kabdebó Gyula, Kertész K. Róbert	1906

<i>év</i>	<i>elnök</i>	<i>titkár</i>	<i>év</i>
1907	Pucher István, Jakabffy Ferenc	Kertész K. Róbert	1907
1908	Jakabffy Ferenc	Kertész K. Róbert, Rerrich Béla	1908
1909		Rerrich Béla	1909
1910	Jakabffy Ferenc, Báthory István	Rerrich Béla, Havas Sándor	1910
1911	Báthory István		1911
1912	Szuchy János	Havas Sándor	1912
1913			1913
1914			1914
1915			1915
1916			1916
1917	Szuchy János, Kauser Gyula	Havas Sándor, Rerrich Béla	1917
1918	Kauser Gyula	Rerrich Béla	1918

Forrás: Schilling (szerk.) 1914: 59–60; Frohner (szerk.) 1934: 145–146.

3. táblázat

A Műépítési Szakosztály tisztviselői

<i>év</i>	<i>elnök</i>	<i>titkár</i>	<i>év</i>
1871			1871
1872			1872
1873			1873
1874			1874
1875			1875
1876		Pártos Gyula	1876
1877			1877
1878			1878
1879			1879
1880	Ybl Miklós		1880
1881			1881
1882		Pártos Gyula, Czigler Győző	1882
1883			1883
1884			1884
1885		Czigler Győző	1885
1886			1886
1887			1887
1888		Czigler Győző, Steinhausz László	1888
1889		Steinhausz László	1889
1890		Steinhausz László, Tandor Ottó	1890
1891	Ybl Miklós, Czigler Győző	Tandor Ottó, Francsek Imre	1891
1892		Francsek Imre	1892
1893	Czigler Győző		1893
1894		Francsek Imre, Hübner Jenő	1894

<i>év</i>	<i>elnök</i>	<i>titkár</i>	<i>év</i>
1895		Hübner Jenő, Sándy Gyula	1895
1896			1896
1897			1897
1898			1898
1899		Sándy Gyula	1899
1900			1900
1901			1901
1902			1902
1903			1903
1904		Sándy Gyula, Hüttl Dezső	1904
1905	Czigler Győző, Neő Béla	Hüttl Dezső	1905
1906		Hüttl Dezső, Fritz Oszkár	1906
1907	Neő Béla, Nagy Virgil	Fritz Oszkár, Kabdebó Gyula, Somló Emil	1907
1908			1908
1909	Nagy Virgil	Somló Emil	1909
1910	Nagy Virgil, Sándy Gyula	Somló Emil, Wälder Gyula	1910
1911		Wälder Gyula	1911
1912	Sándy Gyula		1912
1913		Wälder Gyula, Lechner Jenő	1913
1914			1914
1915	Kertész K. Róbert	Lechner Jenő	1915
1916			1916
1917	Kertész K. Róbert, Kabdebó Gyula	Lechner Jenő, Orbán Ferenc	1917
1918	Kabdebó Gyula	Orbán Ferenc	1918

Forrás: Schilling (szerk.) 1914: 59; Frohner (szerk.) 1934: 145.

* * *

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet a dualizmus kori szakmai, érdekvédelmi társaságok egyik legnagyobb létszámú, a korszakban dinamikusan fejlődő szervezete volt. Az egyesület tagsága 1867–1918 között megötszöröződött. Az egyesület iránti érdeklődést a gazdasági válságok (1873 és 1896 után) egy időre visszavetették, 1883 és 1893 között stagnálás volt érzékelhető. A létszám viszont gyorsan gyarapodott az 1880-as évek elején, a millennium idején, és leginkább 1907 és 1913 között. Ennek alapját – az immár hazai intézményekben képzett – mérnökök és építészek számának a növekedése, az ipar gyakorlásának 1884-es rendezése, 1906 után pedig a vidéki osztályok létrehozása biztosította. A vidéki technikus asztaltársaságok és szerveződések bekapcsolása az anyaegyesületbe nem okozott változást a fővárosi és a vidéki tagok arányát illetően. A budapestiek javára 1895-ben billent el a mérleg, és ettől kezdve végig ők voltak többségben, ami a főváros kiemelkedő szerepéről tanúskodik a műszaki és építési feladatok esetében. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet a szakmai egyesületek századfordulóra

megszaporodó száma ellenére is tovább tudta növelni tagságát, ami presztízsét és az egységes szakmai fellépésben rejlő érdekérvényesítő erejét bizonyítja.

Az építészettel foglalkozók 74%-a építész, 18%-a építőmester, 7%-a építési vállalkozó volt, kőművesmester mindössze kettő. Az egyesület elsősorban az építészet legképzettebb tagjait tömörítette, a hangsúly pedig inkább a tervezés, mint a kivitelezés területére került. Míg a teljes tagságnak 55%-a, az építészettel foglalkozó tagoknak több mint a 2/3-a Budapesten tevékenykedett. Építészképzés Magyarországon ekkor csak a fővárosban létezett, a diplomát szerzők egy része pedig – a nagyszabású feladatok reményében – az egyetlen igazi nagyvárossá kiépülő Budapesten próbált boldogulni. Vidéki városban csak tervezésből nem nagyon lehetett megélni.

Bár az egyesület nyolc szakosztálya közül csak kettőnek a tagjai foglalkoztak építészettel, akiknek a száma a tagság 20%-át sem érte el, tevékenységük mégis a mérnökökkel egyenrangúvá tette őket. A nagy számú és reprezentatív feladatok az építészek számára nemcsak jómódot, de hírnevet is hoztak, mindez pedig megteremtette e társadalmi csoport anyagi boldogulását, illetve emelte társadalmi presztízsét. A József Műegyetemen 1871-ben megindult építészképzés az egyre bonyolultabb feladatokhoz is biztosította a hazai, jól képzett munkaerőt. Az egyesületi munka pedig nemcsak a szakmai fejlődést, de a műszaki szakemberek közös érdekképviseletét is lehetővé tette, amivel nagyban hozzájárult a Mérnöki Kamara 1923-as megalakulásához.

FORRÁSOK

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény (FSZEK BGY)

B 620/84. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1907. évi alapszabálya.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

K 150 Általános iratok, 1867–1944.

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője, 1882–1910.

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 1867–1918.

Építő Ipar, 1897–1908.

Pesti Napló, 1866.

Bresztovszky Béla (szerk.) 1913: *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1913. évi Évkönyve*.

13. évfolyam. Magyar Könyvnyomda és Kiadóvállalat Részvénytársaság, Budapest.

Címjegyzék 1910: *Budapesti Czim- és lakásjegyzék*. 22. évfolyam. Franklin Társulat, Budapest.

Frohner Gyula (szerk.) 1934: *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1934. évi Évkönyve*. 15. évfolyam. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet, Budapest.

Oklevéljegyzék 1929: *A M. Kir. József-Műegyetem oklevéljegyzéke. I. sorozat 1873–1928. Névjegyzéke mindazoknak, akik a M. Kir. József-Műegyetemen 1928. évi június hó végéig oklevelet, absolutoriumot vagy oklevélhonosítást nyertek*. K. n., Budapest.

- Rendeletek tára 1884: *Magyarországi Rendeletek Tára*. 18. évfolyam. M. kir. Belügyminisztérium, Budapest.
- Schilling Zoltán (szerk.) 1914: *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1914. évi Évkönyve*. 14. évfolyam. Pátria, Budapest.
- Szily Kálmán (szerk.) 1868: *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet évi jelentése 1867-ről*. Első év. Pest.
- Vargha Gyula (szerk.) 1880: *Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban*. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ablonczy Balázs 2020: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés történetei, 1918–1921*. Jaffa, Budapest.
- Baku Eszter – Csernus Éva 2012: A Magyar Építőművészek Szövetségének története 1902–1948 között. *Építés–Építészettudomány* (40.) 1–2. 113–134. DOI: 10.1556/EpTud.40.2012.1-2.6.
- Beluszky Pál 1990: Magyarország városhálózata 1900-ban. In: Tóth József (szerk.): *Tér-Idő-társadalom. Huszonegy tanulmány Enyedi Györgynek*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 92–133.
- Bősze Sándor 1987: Egyesülettípusok a dualizmus kori Somogyban. In: Kanyar József (szerk.): *Somogy megye múltjából*. (Levéltári évkönyv 18.) Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 247–290.
- Bősze Sándor 1993: Az egyesületek helye és szerepe a magyar társadalom életében a XIX. és a XX. században. In: Tilcsik György (szerk.): *Előadások Vas megye történetéről II*. (Vas megyei levéltári füzetek 6.) Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 67–86.
- Bősze Sándor 1997: „Az egyesületi élet a polgári szabadság...” *Somogy megye egyesületei a dualizmus korában*. (Somogyi almanach 53.) Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár.
- Déry Attila 1993: A kiegyezés korának építészeti programadója: Neő Béla. In: Lövei Pál (szerk.): *Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. (Művészettörténet – műemlékvédelem 4.) Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest, 427–434.
- Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán 2005: Társadalomszerveződés, egyletek. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Osiris, Budapest, 432–434.
- Eőry Gabriella 2004: Az Országos Kaszinó tisztikara és tagsága (1883–1943). *Korall* (5.) 17. 61–87.
- Eőry Gabriella 2010: Kaszinók, részvénytársaságok és hitelek. *Aetas* (25.) 2. 101–117.
- Eőry Gabriella 2016: *Kaszinók Magyarországon, különös tekintettel a két világháború közötti budapesti kaszinókra*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Farbakyné Deklava Lilla 2017: *Schulek Frigyes*. (Az építészet mesterei.) Holnap, Budapest.
- Ferkai András 2003: Szakmagyakorlás és szakmai szervezetek. In: Ferkai András: *Űr vagy megélt tér. Építészettörténeti írások*. Terc, Budapest, 135–146.
- Gerle János (szerk.) 2002: *Hauszmann Alajos*. (Az építészet mesterei.) Holnap, Budapest.

- Gyáni Gábor 2008: Az egyesített főváros nagyvárossá fejlődése. In: Gyáni Gábor: *Budapest – túl jól és rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat*. Napvilág, Budapest, 23–58.
- Hanák Péter 1999: Polgárosodás és urbanizáció. Bécs és Budapest városfejlődése a 19. században. In: Hanák Péter: *A kert és a műhely*. Balassi, Budapest, 18–51.
- Karácsony Rita 2020: *Hüttl Dezső*. (Az építészet mesterei.) Holnap, Budapest.
- Lósy-Schmidt Ede 1927: A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet megalakulásának előzményei. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* (61.) 45–46. 277–284.
- Lósy-Schmidt Ede 1936: Hetvenéves a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1866–1936. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* (70.) 15–16. 110–111.
- Magyar Vilmos 1935: *Alpár Ignác élete és működése. IV. rész. Az ünnepelt és az üldözött Alpár 1889–1928*. Budapesti Építőmesterek Ipartestülete, Budapest.
- Melega Miklós 2004: Éhen Gyula polgármester infrastruktúra-fejlesztő programja. In: Köbölkuti Katalin (szerk.): *„Alkotni, teremteni kell”. Éhen Gyula emlékezete*. Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata – Berzsenyi Dániel Könyvtár, Szombathely, 42–76.
- Morris, Robert J. 1993: Clubs, Societies and Associations. In: Thompson, F. M. L. (ed.): *The Cambridge Social History of Britain 1750–1950. Vol. 3. Social Agencies and Institutions*. Cambridge University Press, Cambridge, 395–444. DOI: 10.1017/CHOL9780521257909.009.
- Morton, Graeme – de Vries, Boudien – Morris, Robert J. (eds) 2006: *Civil Society, Associations and Urban Places. Class, Nation and Culture in Nineteenth-Century Europe*. Ashgate, London.
- Németh József 1999: *A technika és mérnökség magyarországi története. Mérnökszerepek és ipartörténeti korszakváltások*. Műegyetemi Kiadó, Budapest.
- Pelles Márton – Zsigmond Gábor 2018: *A fiumei magyar kereskedelmi tengerészet története (1868–1918)*. Pro Pannonia, Pécs.
- Pilkhoffer Mónika 2022a: Az építészeti tervpályázatok 1908. évi rendelete és megszületésének okai: szabálytalanságok, visszaélések, összefonódások. Barabás Gábor – Csibi Norbert – Gyimesi Réka (szerk.): *Pontes. A PTE BTK Történettudományi Intézetének Évkönyve 5. Törvény – Jog – Társadalom*. PTE BTK TTI, Pécs, 138–161. DOI: 10.15170/PONTES.2022.05.01.06.
- Pilkhoffer Mónika 2022b: A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet első székháza. In: Farbak Péter – Farbakyné Deklava Lilla (szerk.): *Tanulmányok a 19. századi építészet köréből*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet, Budapest. (Megjelenés előtt.)
- Reisz László 1988: Egyletek a dualizmus kori Magyarországon. *Statisztikai Szemle* (66.) 10. 936–942.
- Rosta István 1997: A Magyar Mérnök és Építész Egylet működése a századforduló éveiben. In: Vámos Éva – Vámosné Vigyázó Lilly (szerk.): *Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből. Újabb eredmények a hazai tudomány-, technika- és orvostörténet köréből. A természettudományok, a technika és az orvoslás a millenniumtól a millicentenáriumiig (az 1996. évi ankét anyaga)*. Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége Tudomány- és Technikatörténeti Bizottsága, Budapest, 117–121.

- Sisa József 2005: *Steindl Imre. (Az építészet mesterei.)* Holnap, Budapest.
- Sisa József 2013: Építészegyesületek. In: Sisa József (szerk.): *A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparművészet.* Osiris, Budapest, 350–351.
- Sobania, Michael 1996: Vereinsleben. Regeln und Formen bürgerlicher Assoziationen im 19. Jahrhundert. In: Hein, Dieter – Schulz, Andreas (Hgg.): *Bürgerkultur im 19. Jahrhundert. Bildung, Kunst und Lebenswelt.* Beck, München, 170–190.
- Stier Miklós 1973: A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet megalakulásának történetéhez (1866–1867). In: Rajnai Rudolfné (szerk.): *Technikatörténeti Szemle 6. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 11–28.*
- Taddei, Antonia 1999: London Clubs in the Late Nineteenth Century. *Discussion Papers in Economic and Social History* (28.) 1–26.
- Tóth Árpád 2020: Civil szerveződés és polgári társadalom Magyarországon a 19. század első felében. *Szellem és Tudomány* (11.) Különszám. (Bonarum Cultores Artium.) 662–671.
- Tóth Enikő 2021: Czigler Győző kapcsolata a Magyar Mérnök- és Építész-Egylettel. In: Molnár Dániel – Molnár Dóra (szerk.): *XXIV. Tavaszi Szél Konferencia 2021. Tanulmánykötet II.* Doktoranduszok Országos Szövetsége, Budapest, 255–267.
- Vámos Éva 1997: Nők megjelenése a természettudományok és a technika világában Magyarországon. In: Vámos Éva –Vámosné Vigyázó Lilly (szerk.): *Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből. Újabb eredmények a hazai tudomány-, technika- és orvostörténet köréből. A természettudományok, a technika és az orvoslás a millenniumtól a millicentenáriumig (az 1996. évi ankét anyaga).* Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége Tudomány- és Technikatörténeti Bizottsága, Budapest, 37–42.